

Rustam DUSHANOV,

IV Akademiyasi Xizmat psixologiyasi va kasbiy madaniyati kafedrasida dotsenti, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent

O‘zMU professori D.Muxamedova taqrizi asosida

ICHKI ISHLAR ORGANLARIDA TEZKOR-QIDIRUV FAOLIYATI PSIXOLOGIYASINING GENEZISI, EVOLYUTSIYASI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Аннотация

Mazkur maqolada ichki ishlar organlari tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasining genezisi, evolyutsiyasi va uni rivojlanish bosqichlari borasidagi fikr-mulohazalar bildirilgan.

Kalit so‘zlar: sud psixologiyasi, yuridik psixologiya, genezis, evolyutsiya, ong va faoliyat birligi, individual psixologik xususiyatlar, emotsional-irodaviy holatlar, motivatsion jarayonlar.

ГЕНЕЗИС, ЭВОЛЮЦИЯ И ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ ПСИХОЛОГИИ ОПЕРАТИВНО-РОЗЫСКНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация

В данной статье были изложены мнения по поводу места и значимости психологических особенностей в профессиональной деятельности сотрудников оперативно-розыскной деятельности ОВД, а также меры по их усовершенствованию.

Ключевые слова: психологическая компетентность, профессионализм, единство деятельности и сознания, свойства познания, коммуникативные способности, эмоционально – волевая уравновешенность, психотехнические игры, релаксация, визуализация, самоуправление.

GENESIS, EVOLUTION AND STAGES OF DEVELOPMENT OF PSYCHOLOGY OF OPERATIVE-SEARCH ACTIVITIES OF THE ORGANS OF INTERNAL AFFAIRS

Annotation

This article presented opinions on the place and significance of psychological problems in the professional activities of employees of the operational-search activities of the organs of internal affairs, as well as measures to improve them.

Key words: psychological competence, professionalism, unity of activity and consciousness, properties of cognition, communicative abilities, emotional - strong-willed level, psychotechnical games, relaxation, visualization, self-management.

Kirish. Jahonda ijtimoiy hayot sohalari, jinoyatning subyektiv xususiyati, jinoyat motivlari va maqsadi, jinoyatning sodir etish shart-sharoitiga ko‘ra kengayib borayotganligi huquqni muhofaza qilish tizimidagi kadrlarning professionallashuviga va jinoyatchilikka qarshi kurashishda psixologik jihatdan tayyorligi masalalariga alohida e‘tibor qaratish dolzarblashib bormoqda. Ichki ishlar vazirligining ko‘plab bo‘limlari, masalan, jinoyat tergov, uyushgan jinoyatchilikka qarshi kurash, iqtisodiy jinoyatlar, tezkor-qidiruv bo‘limlari, faoliyatini tashkil etishdagi ustuvor yo‘nalish ekanligini inobatga olish, jinoyatlarni oldini olishda muhim professional tayyorgarlikka ehtiyoj tug‘diradi.».

Bu borada tezkor-qidiruv faoliyati xodimlarining jinoyatchilikka qarshi kurashishga kasbiy va psixologik tayyorgarligini ta‘minlash, jinoyatlarni oldini olish, ochish, jinoyatchilarni aniqlash hamda hibsga olishga qaratilgan tezkor-qidiruv tadbirlarini o‘tkazishda shaxsiy-kasbiy mahoratini tarkib toptirish orqali faoliyat natijadorligini ta‘minlash dolzarb muammolardan biri bo‘lib qolmoqda.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining «Meni eng katta xavf nimada, degan savol qiynaydi. Eng katta xavf – kadrlar saviyasi, bilimi, ilmi va fidoyiligida. Ming afsuski, eng og‘ir masala shu» degan fikrlarida katta falsafiy ma‘no bor [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ichki ishlar organlari tezkor-qidiruv faoliyatining huquqiy-psixologik masalalari xorijiy olim (A.R. Ratinov, A.V. Dulov, A.K.Alekseyev, G.K.Sinilov, D.V. Grebel’skiy, V.A. Cherepanov, A.M.Stolyarenko va boshqa.) lar tomonidan qisman o‘rganilgan hamda mazkur masalaga ong va faoliyat birligi tamoyili asosida fundamental kategoriya sifatida yondashilgan [19,9,4,22,6,7].

Mazkur masala, O‘zbekistonlik olimlardan YE.Y.Agzamova, V.Karimov, V.G.SHepotkin, A.A.Matchanov, R.M.Maxmudov va boshqalarning ilmiy tadqiqotlarida o‘rganilgan bo‘lib, kasbiy faoliyatning boshqaruvida bevosita ishtirok etadigan alohida shaxs tuzilmalari hamda ularning ontogenezi, tuzilishi, vazifalari, imkoniyatlari, shakllanish qonuniyatlari, huquqiy madaniyati va boshqa masalalar tahlil qilingan [2,17,13,14,23].

Shu nuqtai nazardan, tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasi sohasining genezisi va rivojlanish bosqichlari psixologik izlanishlar obyekt sifatida o‘rganilgan bir qator ilmiy tadqiqotlar natijalariga murojaat qilamiz [5,16,17,15,18 va boshq.].

Tadqiqot metodologiyasi. Ichki ishlar organlari tezkor-qidiruv faoliyatining huquqiy-psixologik masalalari ong va faoliyat birligi tamoyili asosida fundamental kategoriya sifatida yondashilgan va kasbiy faoliyatning boshqaruvida bevosita ishtirok etadigan alohida shaxs tuzilmalari hamda ularning ontogenezi, tuzilishi, vazifalari, imkoniyatlari, shakllanish qonuniyatlari, huquqiy madaniyati va boshqa masalalar tahlili.

Tahlil va natijalar. Huquqiy faoliyat sohasida psixologiya faniga oid tadqiqotlarning vujudga kelishiga jinoyatchilikka qarshi amaliy kurash olib borish jarayonida yuzaga keladigan bir qator psixologik muammolarni yechish ehtiyoji sabab bo‘lgan.

Birinchidan, jinoyat shaxsning erkin harakati bo‘lib, uning ruhiy-irodaviy holati bilan bog‘liq salbiy harakatlarning oqibatidir. Jinoyatchi va jabrlanuvchi shaxslarning, ayrim hollarda esa jinoyat hodisaga u yoki bu darajada aloqasi bo‘lgan boshqa shaxslarning ruhiy munosabati ham muayyan ahamiyatga ega.

Ikkinchidan, jinoyatni ochish jarayoni ichki ishlar organlari bo‘linmalarining xodimlari, jamoatchilik vakillari, shu bilan birga jinoyatni sodir etgan shaxslar va jinoyat ishtirokchilari o‘rtasida qarama-qarshilik hamda murakkab zyaddiyatli psixologik munosabatlar yuzaga kelishiga sharoit yaratadi.

Ushbu muammoni ilmiy asosda o‘rganish uzoq vaqt kriminologiya, kriminalistika va boshqa yuridik fanlar zimmasiga yuklangan. Biroq asta sekinlik bilan fanda “Sud psixologiyasi” deb nomlangan maxsus tarmoq paydo bo‘lib, huquq hamda psixologiya fani sohasiga oid masalalarni o‘rgana boshlandi.

Mazkur soha 1964 yili sobiq Ittifoqning markaziy kumitasi tomonidan «Mamlakatda yuridik fan va yuridik ta'limni rivojlantirish chora tadbirlari to'g'risida»gi qarori qabul qilinganidan keyin sud psixologiyasiga oid ilmiy izlanishlar faollashdi va oliy o'quv yurtlarida o'qitila boshladi [10].

Ushbu tarmoqning rivojlanishida A.R. Ratinov, A.V. Dulov, V.L. Vasilyev va boshqa olimlar o'zining ilmiy izlanishlari bilan katta hissa ko'shishdi, keyinchalik bu «Yuridik psixologiya» deb nomlana boshlandi [18,8,5].

Natijada, 1971 yili Sobiq Ittifoqning davlat kumitasi qaroriga binoan "Yuridik psixologiya" mustaqil fan deb e'lon qilindi. Mazkur fan yo'nalishida kriminal, sud va axloq tuzatish psixologiyasi bo'limi shakllantirildi.

Yuridik psixologiya fanida mazkur tizimning yaratilishi natijasida, jinoyatchilikka qarshi kurashish maqsadida tezkor-qidiruv faoliyatini takomillashtirishga oid psixologik tavsiyalar ishlab chiqish zarurati payda bo'la boshladi va maxsus hamda yuridik adabiyotlarda tezkor-qidiruv faoliyatining psixologik jihatlarini ilmiy asosda o'rganish yuzasidan fiqr mulohazalar bildirildi [7].

Mazkur fikr-mulohazalar rus olimlari D.V. Grebelskiy, A.I. Alekseyev, G.K. Sinilov va boshqalar tomonidan ijobiy qo'llab-quvvatlandi va ular tomonidan samarali ilmiy izlanishlar olib borildi [4,6].

Natijada, tezkor xodim va boshqa ishtirokchi shaxslarning shaxsiy fazilatlarini, kasbiy yaroqliligi, ularning shaxslararo munosabatlarda o'zini tutishi, individual psixologik xususiyatlari, emotsional-irodaviy holatlari va turli murakkab vazifalarni bajarishda razvedkachilik qobiliyatlarini o'rganish ishlari boshlandi [10].

Yuridik psixologiyaning rivojlanishi va uning huquqshunoslik oliy o'quv yurtlarida o'qitilishi psixologik bilimlarning tezkor xodimlar amaliyotiga kirib borishiga keng yo'l ochdi va tezkor - qidiruv faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan psixologik takliflarga ehtiyoj sezilarli darajada o'zgardi.

Maxsus psixologik va huquqiy adabiyotlarda (A.R.Ratinov, D.V. Grebelskiy, A.K.Alekseyev, G.K. Sinilov, V.A. Cherepanov va boshq.) tezkor-qidiruv faoliyatida psixologik muammolarini har tomonlama va chuqur o'rganib chiqish zarurligi to'g'risida keng fikrlar bildirila boshlandi [4,6,22].

Jumladan, rus olimi A.R. Ratinov "Ma'lum bir vaqtdan keyin psixologiya fanidan tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasi maxsus soha fanlari katorida ajralib chiqadi va yuridik psixologiya tizimida o'z o'rni egallaydi" deya fikr bildirgan [19].

Bu fikr bir qator olimlar va amaliyot xodimlari tomonidan qo'llab quvvatlandi va aniq tadqiqotlarda amalga osha boshladi.

Natijada, tezkor-qidiruv faoliyati subyektlarining psixologik jihatlarini to'g'risidagi tasavvurlarning rivojlanishi bilan bog'liq jarayonlar bir necha bosqichda amalga oshirila boshlandi.

Birinchi bosqichda tezkor-qidiruv faoliyati subyektlari psixologiyasining asosiy qoidalari, tezkor tadbirlarni amalga oshirishning psixologik xususiyatlari alohida o'rganilib, o'zlashtirildi va amaliy vazifalarni hal etishda foydalanildi [6].

O'z navbatida shuni ta'kidlab o'tish joizki, psixologiya fani erishgan yutuqlar tezkor-qidiruv faoliyatining ham rivojlanishiga hissa qo'shdi. Shu bilan birga uning o'ziga xos xususiyatlarini inobatga olib, amaliyotda keng foydalanish uchun qo'yidagi masalalar, ya'ni:

- tezkor-qidiruv faoliyatida xizmat olib borish uchun bo'lajak professional xodimlarni tanlab olishda nomzodlarning shaxsiy-kasbiy fazilatlarini o'rganish;
 - fuqarolarni hamkorlikda ishlashga jalb etish jarayonida ularning psixik jarayonlari, individual-psixologik xususiyatlari va ruhiy-irodaviy holatini o'rganish;
 - qidiruvda bo'lgan shaxslarning psixologik qiyofasini yaratish, tasmollarni tuzish va ularning ruhiy holati hamda xatti-harakatini o'rganish;
 - jinoyat sodir etishda gumon qilinayotgan shaxslarning ruhiy holatini inobatga olish;
 - tezkor xodimlarni o'qitish va tarbiyalashda psixologik omillarni hisobga olish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqildi.
- Mazkur muammolarni o'rganib, tezkor faoliyatni olib borish jarayonida qo'llashni o'z ilmiy asarlarida tavsiya etgan olimlarga D.V. Grebelskiy, A.I.Alekseyev, G.K. Sinilov va boshqalar qiradi [6,4 va boshq].

Ikkinchi bosqichda esa, eng avvalo, tezkor-qidiruv faoliyati ishtirokchilarining faoliyati bo'yicha maxsus ilmiy izlanishlar olib borilgan va bu dastlab sotsiologik xarakterga ega bo'lib, keng ma'nodagi huquqiy, tashkiliy va uslubiy masalalarga bag'ishlangan.

Mazkur masalani o'rganish yuzasidan 1976 yilda sobiq ittifoq ichki ishlar vazirligi Butunittifoq ilmiy tadqiqot instituti tarkibida maxsus ilmiy guruh tuzilib, uning tarkibiga psixologiya fanining yetakchi mutaxassislari kiritilgan. Bu guruh oldiga tezkor-qidiruv faoliyati subyektlarining psixik qonuniyatlarini o'rganish, uning asoslari va usullarini ishlab chiqish vazifasi topshirilgan va bu bosqichda tezkor-qidiruv faoliyatining maxsus psixologik nazariyasi vujudga kelgan [18].

O'z navbatida shuni kursatib o'tish kerakki, tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasi sohasidagi dastlabki nazariy qonun-qoidalar yaratilgan va bu yo'nalishda bir qator olimlar tadqiqot ishlarini olib borishgan (A.I.Alekseyev, G.K. Sinilov, V.N. Cherepanov va boshq.) va alohida tezkor-qidiruv faoliyatining psixologik asoslari ishlab chiqilgan [4,22].

Misol uchun 20 asrning 60 yillar oxiri, 70 yillar boshlarida G.K. Sinilov rahbarligida tezkor-qidiruv faoliyati ishtirokchilarining psixologik xususiyatlari o'rganila boshlagan. Boshqa savollar bilan bir qatorda quyidagi masalalar ilmiy asosda tadqiq etilgan:

- tezkor xodim shaxsining individual-psixologik xususiyatlari;
 - tezkor xodimlarni tarbiyalash va ularni ishga o'rgatishning o'ziga xos jihatlarini;
 - hamkorlikda ishlashning motivatsiyalari va h.k. [18].
- Shuningdek, tezkor-qidiruv faoliyati buyicha A.I.Alekseyev rahbarligida olib borilgan ilmiy izlanishlar davomida quyidagi masalalar o'rganilgan:
- tezkor xodimlar faoliyatini tashkil etish va ularga rahbarlik qilishdagi psixologik omillar;
 - tezkor xodimlarning psixologik jihatlarini;
 - tezkor xodimlarning turli toifadagi shaxs bilan muloqotidagi ruhiy holati va h.k. [4].

Shu bilan birga tezkor xodimlarning kasbiy faoliyatidagi ruhiy-irodaviy holatlari tadqiq etilgan.

Uchinchi bosqichda esa tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasining umumiy nazariyasi zlementlarini yaratish jarayoni boshlangan. Bunda tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasining predmeti, tadqiqot usullari va amaliy tavsiyalar ishlab chiqish vazifalari belgilandi. Tezkor-qidiruv faoliyati subyektlarining psixologik tuzilishi, muloqot olib borishning uslubiy tomonlari ilmiy asosda tadqiq etildi.

Jumladan, rus olimlari A. I. Alekseyev va G.K. Sinilovlar “Tezkor qidiruv faoliyati psixologiyasi, eng avvalo, mazkur faoliyatning psixologik xususiyatlarini o‘rganishi, tezkor xodim va boshqa ishtirokchilar uchun zarur bo‘lgan professional xususiyatlarga psixologik baho berishi, bu xususiyatlarni aniqlash va takomillashtirish yo‘l-yo‘riqlarini belgilashi kerak” degan fikrni bildirishgan [4].

Biening fikrimizcha, tezkor-kidiruv faoliyatining psixologik xususiyati - bu, tezkor-faoliyatning psixologik qonuniyatlari va bu qonuniyatlarga asoslangan tezkor-qidiruv faoliyatini takomillashtirish usullari va yo‘llari tug‘risidagi fandir.

O‘rganilayotgan muammoning tahlili quyidagi ta‘rifni tavsiya etish imkonini beradi: tezkor-kidiruv faoliyatining psixologik jihatlarini – tezkor-qidiruv faoliyatining psixologik qonuniyatlarini o‘rganadigan va shu sohadagi faoliyatni takomillashtirish yuzasidan ilmiy tavsiyalar ishlab chiqadigan tarmoqdir.

Xulosa va takliflar. O‘tqazilgan ilmiy izlanishlar natijasiga ko‘ra:

- ichki ishlar organlarida tezkor xodimlarni boshqarishning ijtimoiy-psixologik jihatlarini tadqiq etilgan;
- jinoyatchilikka qarshi kurashda alohida tezkor xizmatlar yunalishlarining uslublarini tashkil qilishning psixologik xususiyatlari o‘rganilgan;

- tezkor bo‘linmalar idoraviy va tashqi hamkorlikning psixologik komponentlari tadqiq etilgan;

- tezkor ma‘lumotlarni o‘rganish va tahlil qilishga doir ishlarining psixologik usullarini yaratish;

- tezkor-qidiruv faoliyati psixologiyasi uslublari asosida tezkor xodimlarning ish jarayonini boshqarishni tashkil qilishda ilm-fan yutuqlariga mos keladigan asosiy psixologik koidalarni ishlab chiqish;

- tezkor-qidiruv faoliyati kuchlari harakatlarining psixologik jihatlarini kompleks ishlab chiqish, amaliyotda ko‘p uchraydigan vaziyatlarda vositalar va usullarni qo‘llash jarayonini amaliyotga joriy etish;

ADABIYOTLAR

1. Шавкат Мирзиёевнинг 14 август куни мамлакатни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича 2019 йилнинг биринчи ярмида амалга оширилган ишларни муҳокама қилиш ҳамда 9 ой ва йил якуни бўйича белгиланган прогноз параметрларига эришишни таъминлайдиган устувор вазибаларга бағишланган кенгайтирилган ййгилишдаги нутқи. 55 / 15.08.2019 187124. [kun.uz / Ўзбекистон](http://kun.uz/Ўзбекистон) Президент матбуот хизмати.
2. Агзамова Е.Ю. Факторы, определяющие проявления индивидуально-психологических особенностей личности сотрудников органов внутренних дел: Дис. ...канд. психол. наук. – Т., 2001. – 160 с.
3. Арифходжаева И. Х. Ички ишлар идоралари сержантлар таркиби фаолиятини такомиллаштириш омиллари. Дис. ... канд. психол. наук. – Т., 2011. – 195 с.
4. Алексеев А.К., Синилов Г.К. Актуальные проблемы теории оперативно-розыскной деятельности органов внутренних дел. М., 1973. С.224.
5. Василенко Е.А. Формирование психологической устойчивости будущих сотрудников ОВД к экстремальным ситуациям: Дис. ... канд. психол. наук. Ставрополь, 2008. – 229 с.
6. Гребельский Д.В. Об исходных подожениях для разработки новой программы курса “Оперативно-розыскная деятельность органов внутренних дел” //Труды ВШ МВД СССР, 1969. С.94;.
7. Генезис психологического обеспечения оперативно-розыскной деятельности./ Столяренко А.М. Прикладная юридическая психология. М.2001. С.78.
8. Душанов Р.Х. Тезкор-қидирув фаолияти психологияси. Дарслик. ИИВ Академияси. Тошкент. 2015. 550-бет.
9. Дулов А.В. Судебная психология. М.,1971. С.189.
10. Тезкор-қидирув фаолияти психологияси. Дарслик. / Р.Х.Душанов, Б.Э.Зокиров, О.А.Саттров ва бошқ. – Т.: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015. – Б. 82.
11. О мерах по дальнейшему развитию юридической науки и улучшению юридического образования в стране программа деятельности юридических вузов страны: постановление ЦК КПСС // Правоведение. – 1965. – № 1. – С. 188–192.
12. Каримов В. Тезкор-қидирув фаолиятида қонунчиликни таъминлаш механизмини такомиллаштириш: Юрид. фан. д-ри дис. автореф. – Т., 2018. – 65 с.
13. Махмудов Р. М. Шахс ҳуқуқий ижтимоийлашувининг назарияси ва амалиёти: Пед. фан. д-ри ... дис. – Т., 2011. – 308 б.
14. Матчанов А.А. Жиноят содир этган шахслар қидирувини такомиллаштиришнинг жиноят-процессуал ва криминалистик жиҳатлари: Юрид. фан. д-ри (DSc) дис. автореф. – Т., 2019. – 65 с.
15. Нормуродов Г. А. Гумон қилинаётган вояга етмаган усмирларни сўроқ қилишнинг психологик хусусиятлари: Психол. фан. номз. дис. автореф. – Т., 2007. – 22 б.
16. Скалин Ю.Е. Профессиональный психологический отбор оперативных сотрудников уголовного розыска: Дис....канд. психол.наук. – Санкт-Петербург 2009. – 196 с.
17. Столяренко А.М. Психологическая подготовка сотрудников органов внутренних дел. – М., 1988. – 245 с.
18. Синилов Г.К. Введение в оперативно-розыскную психологию: Лекции. – М., 1976. – 28 с.
19. Ратинов А.Р. Судебная психология для следователей. М.,1976. С.210.
20. Хрусталева Т. А. Психологические особенности формирования личности оперативного работника уголовного розыска. Дис. ... канд. психол, наук, М. 2004. -145 с.
21. Хлудова О.В. Развитие профессиональных качеств сотрудников ОВД в экстремальных ситуациях. Дис. ... канд. психол, наук, Тамбов. 2004. -165 с.
22. Черепанов В.А. Психологические вопросы оперативно-розыскной деятельности. – М., 1981. – С.14.
23. Щепоткин В.Г. Психологические аспекты укрепления законности в следственной деятельности. Дис. ... канд. психол. наук. – Т., 1992 – 184 с.